

ДО ІСТОРІЇ ЛЮБЕЦЬКОГО АНТОНІЇВСЬКОГО МОНАСТІРЯ: РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена історії Любецького монастиря, його існування в давньоруський час і відновлення в XVII столітті, дослідженню місцезнаходження Антоніївського скиту, розкопкам на території урочища Монастирище, встановленню хронологічних рамок існування поселень на території урочища Монастирище, а також археологічним дослідженням і знайденим артефактам.

Ключові слова: Любецький Антоніївський монастир, урочище Монастирище, археологічні дослідження.

Одним з найяскравіших епізодів історії Любеча ранньомодерного часу був період існування чоловічого Антоніївського монастиря. Як відомо, у січні 1693 р. чернігівський архієпископ Лазар Баранович благословив утворення Любецького Антоніївського монастиря: «...старцы честныи іеродіаконъ Іона и честный монахъ Иннокентій Щирскій и воспалившеса любовію ко святому Антонію и мѣсту его... дѣлали пещеру и въ ней въ памяти святаго сождати церковь, такожде внѣ пещеры явья здати храмыны. На сицное доброе дѣло да въ немъ прославится имя Господне, восхотѣша реченніи старцы Божія и нашего Архіерейскаго благословення» [4, с.43-45].

Наступного 1694 р. гетьман Іван Мазепа надав універсал з дозволом заснувати Любецький Антоніївський монастир: «ствержаемъ тоє симъ уньверсаломъ нашимъ, позволяючи онымъ при томъ пустыяножительномъ мѣстцу подлугъ побезного своего умыслу мешкати, въ чомъ абы имъ никоткого недѣялася перешкодъ мѣти хочемъ и приказуемъ» [4, с.46-47].

Поширена версія, що у 1694 р. мова йшла не про заснування, а про відновлення монастиря, що існував за часів Київської Русі у Любечі (від XI до середини XIII ст.). На цьому наголошували ще наприкінці XVII ст. Зокрема, в листі Лазаря Барановича 1693 р. йшлося про те, що монастир знаходився «близъ (місця – авт.), тоежде, юже ископа св. Антоній, иную дѣлали пещеру». У гетьманському універсалі І. Мазепи 1694 р. зазначалось: «устраютъ тамъ пещерное дѣло, где Преподобнаго отца нашего Антонія Печерскаго пещера прежнихъ ѣковъ бувала» [4, с.43-45, 46-47]. Як бачимо, в документі присутнє пряме посилання на продовження монахами давньої монастирської традиції.

На сьогодні вважається, що Любецький Антоніївський монастир мав два періоди існування. Перший – давньоруський – від XI до XIII ст., другий – від 1694 до 1786 р., коли монастир був закритий [10, с.414-415].

Якщо другий період існування монастиря не викликає сумнівів, то існування монастиря у давньоруський період потребує додаткової аргументації та доказової бази. Незважаючи на широкомасштабні археологічні дослідження в Любечі останніх років, прямих свідчень існування монастиря у давньоруський час на сьогодні не виявлено.

Однак, це не виключає можливості його існування. По-перше, в універсалі І. Мазепи 1 лютого 1694 р. йшлося про те, що монастир не має прав претендувати на земельні

володіння «жителів Любецьких і околичних селян». Претендувати на це майно монастир міг лише у тому випадку, коли б намагався відновити якісь давні права на володіння ними. Мовою документу: «А яко они преречонные иноки при своемь безмолвномь законничомь житиі приобшчили жадныхъ и наименшихъ кгрунтахъ людскихъ околичности тамошне будучихъ однимати и подъ себе горнуты, такъ мы, Гетманъ, пилно жалуемъ того, абы каждому з жителів Любецькихъ и околичныхъ селянъ, хто якію коявекъ кгрунта и угода свои тамъ маеть, волю было оныхъ безнаименоше отъ нихъ законниковъ трудности и кривды заживати» [4, с. 46-47]. До 1694 р. відносяться й перші звернення любечан за захистом від «зазіхань» Любецького монастиря [5, с. 55]. Подібна ситуація могла виникнути у випадку пред'явлення монастирем якихось давніх прав на земельні маєтності.

По-друге, за відносно невеликий відрізок своєї «новітньої» історії – з 1694 по 1786 р. Любецький Антонієвський монастир встиг набути доволі значних землеволодінь – йому належала частини ґрунтів у селах Скугарі, Кукарі, Юр'ївка та Осняки. Монастир отримував також прибутки з кількох любецьких озер, мав млини на річках Варяжці, Гончарівці, Білоусі та озері Болгач. Належало братії й кілька дворів та сінокосів у самому Любечі, слобідка Коломійці та урочище неподалік міста. Більшість монастирських земель знаходились неподалік міста, що може свідчити про їхню давність. До того ж, чи не усіма з вищеперерахованих маєтностей монастир володів на правах співвласності, здебільшого з козацькою старшиною – нащадками любецької шляхти.

Й нарешті, велику цікавість представляє також існування монастирської бібліотеки. Факт її наявності підтверджується у працях Г. Милорадовича. Дослідник зазначав, що в архіві Любецького Антонієвського монастиря зберігалось понад 100 лише гетьманських універсалів. З них лише декілька було надано самому монастирю, решта – любецьким козакам і шляхтичам (за тогочасною практикою купівлі-продажу разом із придбанням маєтностей покулець отримував й документи, що підтверджували права на власність продавця) [6, с. 317]. Вочевидь, частина цих документів потрапила до його колекції стародруків та збірки архівних матеріалів.

Якщо Антонієвський монастир існував до його відновлення у 1693 р., то постає питання його локалізації. На території урочища Монастирище під час досліджень зафіксований період його функціонування лише у XVII – XVIII ст.

У праці 1786 р. А. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание», окрім самого Антонієвського монастиря, згаданий ще й Антонієвський скит: «Пустынка Антоніевская отъ Любеча въ полторыверсты, подъ горою, надъ болотомъ Кораблищемъ лежитъ, гдѣ и пещеры преподобнаго Антонія находятъся. Въ ней стоитъ деревянная обветшалая церковь Святаго Антонія, въ которой и служенія не бывають. Въ сей пустынь проживалъ преподобный Антоній Печерскій; она послѣ оставлена и переведена въ самый Любечъ, и названа вышписаннымъ Антоніевскимъ монастыремъ» [11, с. 325]. Можливо, що саме з існування цього скитка може бути пов'язане існування монастиря до його офіційного заснування наприкінці XVII ст.

Нажаль, на сьогодні місце Антонієвського скиту не локалізоване. Припускаємо, що він знаходився навпроти сучасного ур. Монастирище на схилі протилежного яру. Саме там на плані Б. О. Рибакова 1950-х рр. було позначено печеру прп. Антонія. Відстань від укріплень Любеча до цього місця складає 1550 м. У праці О. Шафонського вказано, що відстань від Любеча до Антонієвського Скиту складає півтори версти, що в перерахунок на сучасну метричну систему складає близько 1600 м, що також опосередковано вказує на цю місцевість.

Розвідковими роботами 2014 р. було виявлено підрізу схилу тераси біля її основи,

завдяки чому утворився майданчик розмірами близько 8 x 7 м. Він височіє над болотом Кораблище на 2 м, що дозволяє йому не затоплюватися під час весняних паводків. Цього місця, загалом, досить для розташування невеликої церкви. Шурфування цього майданчика показали наявність тут залишків дерев'яної споруди з незначним мурованим фундаментом. Виявлена цегла повністю аналогічна цеглі, що була віднайдена під час дослідження церкви Іоакима та Анни на території Монастирища, що свідчить про синхронне існування споруд. Над цією спорудою та майданчиком, приблизно на висоті 8–10 м над рівнем останнього, було виявлено провал від підземної споруди, цілком можливо – рукотворної печери. На сьогодні достеменно не можемо стверджувати, що Антоніївський скит знаходився саме на цьому місці, але основні параметри, такі як топографічне розташування та внутрішнє облаштування, згадане в описах XVIII ст., відповідає сучасній топографічній ситуації.

Вірогідно, що це і є залишки Антоніївського скиту, або, як його ще називали – «Нижнього» монастиря [3, с. 67]. Коли і за яких обставин виник цей скит, та коли було збудовано церкву прп. Антонія, на сьогодні ще невідомо. Опосередковані дані вказують, що саме з цього місця наприкінці XVII ст. почалося відродження Антоніївського монастиря.

Логічно припустити, що Любецький монастир у 1694 р. був відновлений на місці, де він вже колись знаходився. Підтвердження цього знаходимо у листі митрополита Київського, Галицького і «всєя Малыя Россіи» Варлаама Ясинського від 1 серпня 1701 р. Згідно документу, Любецький монастир був розташований на «мысцу Монастырище

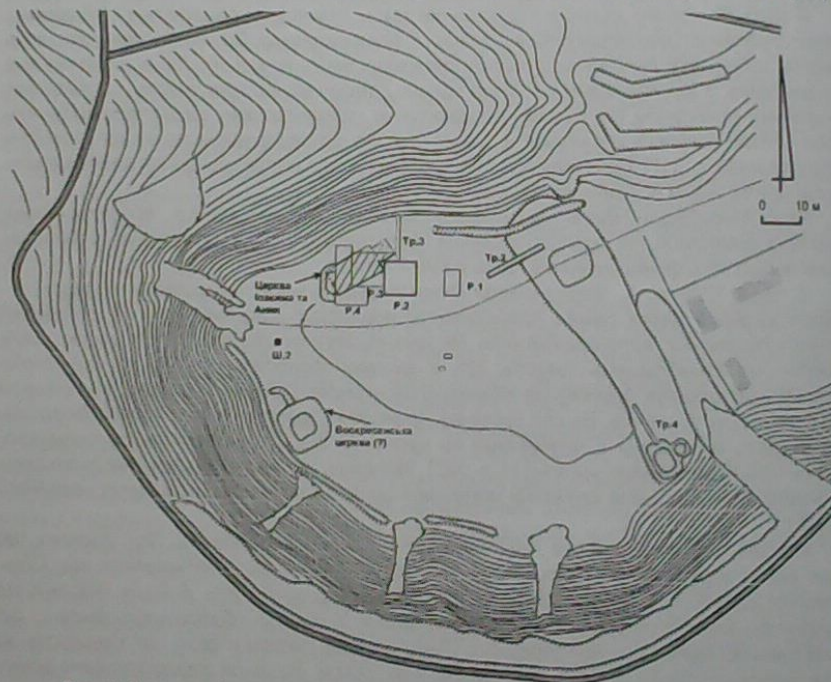

Рис. 1. План городища в ур. Монастирище (Цвинтар) з нанесеними розкопами та церквою Іоакима та Анни.

прозывается ближайше града Любеча» («ближайше града» – це за межами фортеці).

Урочище Монастирище (сучасна назва місцини – Цвинтар) знаходиться на території смт Любеч по вул. Героїв Дніпра. Урочище представляє собою городище овальної форми, витягнуте у напрямку схід-захід. Городище розташоване на мисовидному виступі висотою більше ніж на 30 м над заплавою стариці Дніпра і має круті схили (Рис. 1). Майданчик городища має розміри 80 x 65 м. З північної, північно-західної сторони, городище відрізане від мису валом та ровом. Вал городища дуже розсунутий, його ширина коливається від 18 м на півночі до 12 м на півдні, висота сягає 0,6 м. Рів з північної сторони замулений, з південної – переростає в яр, його ширина коливається від 8 до 10 м, глибина – від 1 до 3 м.

Археологічні дослідження Любецької експедиції ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка протягом чотирьох польових сезонів дали змогу уточнити хронологічні рамки існування поселень на території ур. Монастирище.

Перший хронологічний період представлений старожитностями зарубинецької культури. Вони були зафіксовані під час досліджень у 2010, 2012 та 2013 рр. Загалом, це переважно керамічні матеріали – фрагменти ліпних горщиків та мисок з лискуванням, що знаходились в перевідкладеному шарі та декількох ямах.

Період Давньої Русі представлений більш яскраво. Матеріали XII-XIII ст. були зафіксовані на території городища Монастирище ще у 2010 р. Вже у 2012 р. в розкопі № 1 були досліджені залишки наземної споруди, яка датується XII-XIII ст. Імовірно, це були залишки якось господарської будівлі, що мала стовпову конструкцію з опорними стовпами по кутах. Ці стовпи утворювали підпрямокутну споруду розмірами приблизно 3 на 2,5 м. Орієнтована вона була вздовж краю городища.

У 2013 р. в розкопі № 2 на глибині 0,6 м від сучасної поверхні виявлена пляма темно-сірого супіску з великою кількістю вугликів. Пляму перерізали поховання XIX ст., що були розташовані рядами за східною частиною церкви Іоакима та Анни. На місці плями була досліджена споруда, що загинула в пожежі середини XIII ст. Її котлован розмірами 3,70 x 3,40 м (по підлозі 3,40 x 3,10 м) сторонами орієнтований за сторонами світу. Вхід до споруди зафіксований зі східного боку. В центрі, по кутах та посередині північної стіни зафіксовані стовпові ями діаметром 0,35–0,4 м та глибиною 0,3–0,53 м від рівня підлоги споруди. Уздовж стінок котловану простежена канавка від конструкції дерев'яних стін будівлі.

У споруді, справа від входу, досліджені залишки глинобитної печі розмірами 1,60 x 1,40 м з двома череннями, побудованої на материковому останці висотою 0,2 м від рівня підлоги.

В нижній частині котловану, поблизу стінок, в горілому шарі виявлені залишки однієї цілої та ще трьох розвалів гончарних посудин. Речовий матеріал нечисленний, представлений фрагментом скляного браслету, уламками двох ножів, оселками, пірофілітовим пряслицем та пряжкою з мідного сплаву. Поблизу північно-західного кута споруди знайдена монета з мідного сплаву.

Також в 2013 р. були досліджені оборонні споруди городища Монастирище. Для з'ясування характеру оборонних споруд на городищі, в північно-східній частині була розбита траншея № 2 розмірами 14 x 7 м. Виявилось, що залишки валу XII-XIII ст. у XIX ст. були знівельовані, і в цій частині городища також знаходилось кладовище.

В траншеї була досліджена половина споруди XIII ст. Її котлован орієнтований кутами за сторонами світу. В західному куті споруди у верхній частині заповнення досліджені залишки зруйнованої печі, яка, вірогідно, впала з верхньої, наземної частини споруди. В потужному завалі обгорілої глини виявлені фрагменти череня печі та бортики від жаровні. Тут також знайдені уламки перепаленої плінфи, яку, можливо, використовували для

збільшення теплоємності обпалювального пристрою. В розвалі печі виявлено ступку оплавленого емкаліюну. По підлозі поряд зі східною стінкою споруди досліджена двопоподібна яма глибиною 1,60 м, з діаметром на рівні підлоги 0,70 м та 1,10 м у місці найбільшого розширення. В ній знайдені розвали чотирьох кругових посудин XIII ст., а також фрагменти скляних браслетів, частина кістяного гребеня та фрагмент свинцевої плумби.

Споруда в траншеї № 1 примикала до оборонного валу городища, та, імовірно, слугувала залишками від сторожової надбрамної башти. На це може вказувати те, що саме в цьому місці було б найлогічніше влаштувати в'їзд до укріпленого майданчика. Саме тут проходить і сучасна стежка, що веде на городище. Сам вал городища, імовірно, являє собою залишки земляної засипки дерево-земляних конструкцій, що були споруджені у XII ст. Нажаль, але ширина траншеї дозволяє лише висловити припущення, що дерев'яні конструкції оборонної стіни мали зрубну конструкцію. Ширина зрубу доходила до 3 м. Імовірно, висота цих конструкцій коливалася від 1,5 до 2 м. Можна допустити, що по верху стіни проходив бойовий хід з обломом або бруствер. В сукупності з глибиною рову це представляло значну перепону для нападників. Загалом, розташування ворітної башти за валом може здатися нелогічним. Проте такий тип оборонних споруд також існував як за часів Русі та й в більш пізні часи. Звісно, більш класичною є саме башта з проїзними воротами. Проте, на сьогодні відомі й інші випадки, коли в'їзд на городище мав вигляд тунелю в валу, а башта, або навіть дві, знаходились на виході цього «тунелю». Схожа конструкція була зафіксована на оборонних спорудах Третьяка в Чернігові [7, с.81-82].

Загалом, давньоруські матеріали, що зафіксовані на території ур. Монастирище свідчать про те, що у XII – XIII ст. тут міг знаходитись «феодалний двір». На це вказують як розміри пам'ятки, так і характер укріплень. Однак, для «феодалного двору-замку» тут досить незначна кількість знахідок. На жаль, нам достеменно не відомо, як виглядали невеликі давньоруські монастирі. Тож ототожнювати давньоруське городище XII – XIII ст. з Антоніївським монастирем давньоруського часу зарано. Але й виключати дану гіпотезу також не слід. Невелика кількість керамічного матеріалу свідчить про те, що тут жила невелика кількість людей, що більше характерне для монастиря, аніж для «феодалного двору». Відповідь на це питання можна буде дати в тому випадку, якщо будуть знайдені поховання мешканців городища XII-XIII ст. Оскільки чернечі поховання за часів Давньої Русі мали свої специфічні особливості.

Наступний хронологічний період заселення городища Монастирище відноситься до XVII-початку XX ст.

Питання про локалізацію церков Антоніївського монастиря XVIII ст. було поставлене авторами ще у 2011 р. Як відомо, до складу монастиря в 1767 р. входило чотири церкви, з яких дві безпосередньо знаходились на території ур. Монастирище: «*Монастырь Антониевский деревянный, ныне уничтоженный, и в нем две деревянные ветхие церкви*» [1, с.27-28]. Імовірно, що мова йде про Воскресенську та Аннинську церкву. Завдяки дослідженням 2013–2015 рр. було виявлено залишки Аннинської церкви.

Цікаво, що документально відомо про ще одну трапезну церкву Любецького монастиря – церкву Святителя Христова Іоана Златоуста. Запис про цю любецьку церкву знаходиться в Євангелії 1701 р. (інв. № Ак. – 562), що зберігається у фондах Черніпівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Запис свідчить: «*Сию книгу Евангелие святое оферовал и надал в обитель Любецкую до храму Трапезного Святителя Христова Иоанна Златоустого, року 1703 марта 19 раб божий Иоанн Скоропадский асаул войска его царского пресветлого величества запорожского енеральный*» [1, с.26-32].

Найбільш вірогідним здається той факт, що трапезна церква Іоана Златоуста опісля 1754 р. стала називатись трапезною церквою Іоакима і Анни. Відомо, що в цей рік цю

церкву було відновлено і освячено. Адже якщо її відновлювали в 1754 р., то вона існувала значно раніше – з 1694 р., а от її назва – Іоакима і Анни відома лише з 1754 р. Можливо, що у 1754 р. під дерев'яну церкву був підведений мурований фундамент, залишки якого зафіксовані у 2013–2015 рр.

Рис. 2. Колишній Антонієвський монастир, вигляд з заплави Дніпра (малюнок Н. Хохрякова, 1887 р.)

Рис. 3. Воскресенська церква колишнього Антонієвського монастиря, фото кінця XIX – початку XX ст. (з архіву С. Таранушенка).

Під час досліджень виявилось, що церква має три періоди існування: кінець XVII ст., середина XVIII ст. та перша половина XX ст. В результаті розкопок виявлено, що південно-східний кут церкви потрапив до засипаного котловану споруди XII–XIII ст., а це, в свою чергу, призвело до того, що цей кут поступово почав провалюватися в котлован. Імовірно, що до середини XVIII ст. просідання досягло такого рівня, що довелося ремонтувати церкву. Можливо, навіть розбирати якусь її частину та підвести до неї мурований фундамент.

В науковій літературі зазначається, що Воскресенський храм Любецького монастиря був мурованим [10, с. 415]. Однак, це навряд чи відповідає дійсності. Усі матеріали вказують на те, що храм був дерев'яним. О. Ф. Шафонський відзначав, що «он (Антонієвський монастир – авт.) весь дерев'яний, невеличкий, и никакого примечания достойнаго строения не имеет» [11, с. 325]. Теж саме відмічається і в описі монастиря 1781 р. [3, с. 67] (Рис. 2). В споминах І. Сої відзначається, що Воскресенський храм був дерев'яним [8, с. 33]. До цієї думки схилився і В. Вечерський [2, с. 66].

На світліні початку XX ст., що опублікована в новому виданні монографії С. Таранушенка, показано Воскресенську церкву перед її руйнацією на початку XX ст. (Рис. 3) [9, с. 68]. Загалом, сама споруда Воскресенської церкви відносилася до так званого «вежоподібного» або «баштоподібного» типу. Дослідники сходяться на тому, що такий тип конструкції досить архаїчний, а його витоки походять з оборонних веж фортець (Рис. 4). Цей тип культових споруд існував в XIV–XVIII ст. і являв собою церкву, що складалася з восьмигранної зна-

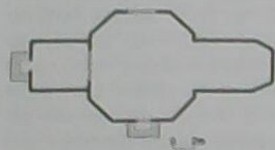
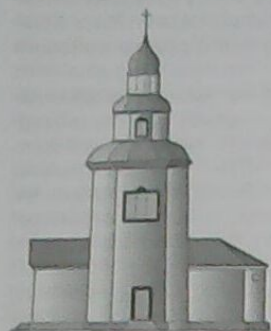

Рис. 4. План-схема та реконструкція Воскресенської церкви Антонієвського монастиря станом на початок XVIII ст. (малюнок О. Бондаря).

Рис. 5. Варіант реконструкції внутрішнього простору Антонієвського монастиря на другу половину XVIII – початок XIX ст. (малюнок О. Бондаря)

чної за розмірами центральної частини-нави та невеликих притвору та вітарю. На наявному плані та світлині кінця XIX-початку XX ст. можемо побачити, що церква зазнала значних перебудов. Вірогідно, що перебудови відбувалися щонайменше двічі. До першого етапу, вірогідно, відносяться бокові прибудови до нави та вітаря. До другого – добудова до західного боку великих приміщень. Наявні відомості, що у 1838 р. були перероблені купола, однак вже у

1901 р. церкву зачинили за «ветхостью» (Рис. 5). У 1908 р. її розвалив буревій, описав її рештки розібрали. Першочерговим завданням майбутніх археологічних досліджень є уточнення місця локалізації Воскресенської церкви з подальшим її дослідженням.

Таким чином, вивчення Антонієвського монастиря в Любечі має бути продовжене як істориками, так і археологами. На сьогодні, залишаються відкритими такі питання:

- дослідження давньоруського городища в ур. Монастирище та з'ясування його функціональної приналежності у XII-XIII ст.;
- уточнення хронологічної шкали існування поселення в урочищі Монастирище;
- уточнення місця розташування Воскресенської церкви;
- локалізація Антонієвського скиту;
- пошук та запровадження нових документальних даних про історію існування Антонієвського монастиря в Любечі.

Джерела та література

1. Бондар О. М. Дерев'яні церкви Любечі (до питання про локалізацію) / О. М. Бондар // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів, 2009. – С. 26-32.
2. Вечерський В. В. Українські дерев'яні храми / В. В. Вечерський. – К.: Наш час, 2007. – 269 с.
3. Коваленко О. О. Неопублікований опис Любецького Антонієвського монастиря 1781 р. / О. О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 2014. – №6. – С. 64-70.
4. Милорадович Г. А. Антониевский Любечский мужской монастырь. / Г. А. Милорадович. – Чернигов: Губернская типография, Б. г. – 79 с.

5. Милорадович Г. А. Любеч Черниговской губернии Городничьего уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Изд. Общества истории и древностей Российских при Московском университете / Г. А. Милорадович – М. : Университетская типография («Катков и К^о»), 1871. – 156 с.

6. Милорадович Г. А. Синодик Любечского Антониевского монастыря / Г. А. Милорадович // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – №38. – Ч. неоф. – С. 317.

7. Ситий Ю. М. Дослідження проїзду в оборонному валу Чернігівського Третяка / Ю. М. Ситий, Т. Г. Новик // Чернігівські старожитності. Науковий збірник. – Чернігів, 2008. – С. 80-83.

8. Соя И. История Любеча и автобиография Сои Ивана Акимовича с 1902 года [рукопись] / И. Соя // Зберігається у фондах Історико-археологічного комплексу «Древній Любеч». – 36 с.

9. Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Півобережної України. Повна редакція / С. Таранушенко – Харків: Вид. Савчук О. О., 2014. – 896 с., 1033 іл.

10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / [За редакцією А. В. Кудрицького] – К. : «Українська Радянська Енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1990. – С. 414-415.

11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский [Изд. М. Судивенко] Ч. 1-2. – К. : Университетская типография, 1851. – 726 с.

Александр БОНДАРЬ

Елена ВЕРЕМЕЙЧИК

Игорь КОНДРАТЬЕВ

(Чернигов)

**К истории Любечского Антониевого монастыря:
результаты и перспективы исследований**

Статья посвящена истории Любечского монастыря: его существования в древнерусский период и возобновления в XVII веке, исследованию местонахождения Антониевского скита, раскопкам на территории урочища Монастырище, установлению хронологических рамок существования поселений на территории урочища Монастырище, а также археологическим исследованиям и найденным артефактам.

Ключевые слова: Любечский Антониевский монастырь, урочище Монастырище, археологические исследования.

Alexander BONDAR

Olena VEREMEICHIK

Ihor KONDRATIEV

(Chernihiv)

**To the history of Liubech Anthony's monastery:
the results and prospects of researches**

The article is devoted to the history of Liubech monastery. The existence in the ancient period and the resumption of the XVII century, the study of the location Anthony's monastery, excavations on the territory of the tract of Monasteryshche, setting a timeframe, the existence of settlements on the territory of the tract of Monasteryshche, as well as archaeological researches and found artifacts are shown.

Keywords: Liubech Anthony's monastery, the tract of Monasteryshche, the archaeological researches.